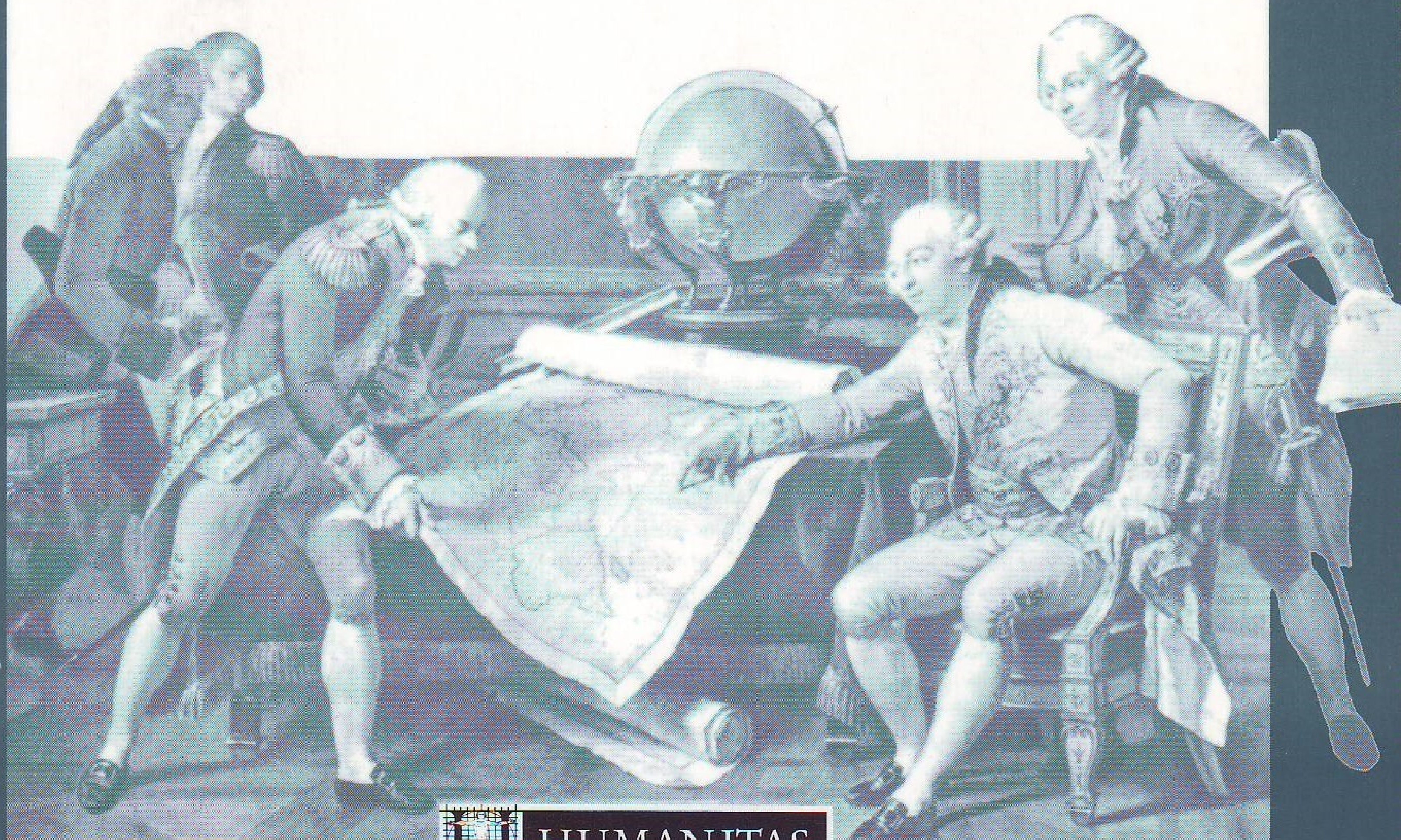
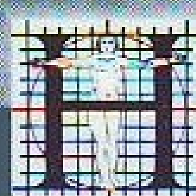
LARRY WOLFF

INVENTAREA EUROPEI DE EST

HARTA CIVILIZAȚIEI ÎN EPOCA LUMINILOR

HUMANITAS

SERIA
ISTORIE
coordonată de
SORIN ANTOHI

Carte apărută cu sprijinul Ministerului Culturii

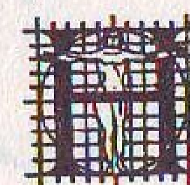
LARRY WOLFF s-a născut la New York în 1957. Licență (Harvard College, 1979) și doctorat (Stanford University, 1984) în istorie. Cărți: *The Vatican and Poland in the Age of the Partitions* (1988); *Postcards from the End of the World: Child Abuse in Freud's Vienna* (1988); *Venice and the Slavs: The Discovery of Dalmatia in the Age of Enlightenment* (în curs de apariție). A mai publicat numeroase articole în periodice savante, mai ales pe teme legate de studiul interdisciplinar și poliglot al secolului al XVIII-lea european. Trăiește în Cambridge, Massachusetts, și este profesor de istorie la Boston College.

LARRY WOLFF

Inventarea Europei de Est

HARTA CIVILIZAȚIEI ÎN EPOCA LUMINILOR

Traducere din engleză de
BIANCA RIZZOLI

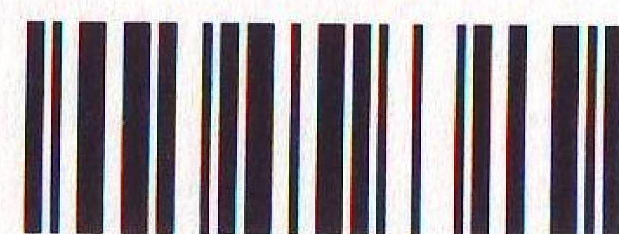

HUMANITAS
BUCUREȘTI

Coperta
IOANA DRAGOMIRESCU MARDARE

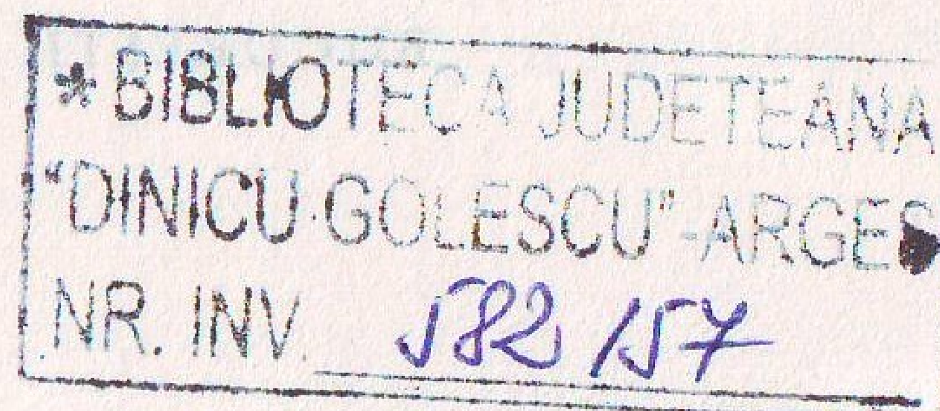
Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale
WOLFF, LARRY
Inventarea Europei de Est. Harta civilizației în Epoca Luminilor / Larry Wolff; trad. Bianca Rizzoli. – București: Humanitas, 2000
544 p.: 20 cm. – (Seria Istorie).
Tit. orig. (eng): Inventing Eastern Europe: the Map of Civilisation on the Mind of the Enlightenment.
Index.
ISBN 973-50-0035-0

1. Europa de Est
I. Rizzoli, Bianca (trad.)
008(4–11)"17"

LARRY WOLFF
INVENTING EASTERN EUROPE
The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment
Stanford University Press

ISBN 973-50-0035-0

Părinților mei, Robert și Renee Wolff

Și în memoria bunicilor mei,
Lucy și Martin Stier
Esther și Joseph Wolff

Mulțumiri

Pe cînd lucram la această carte și mi-am dat seama cît de intimidant de mare era cîmpul problemei pe care îmi propusesem să o discut, am avut toate motivele să fiu recunoscător pentru îndrumările, ajutorul și încurajările primite mulți ani de la profesorii mei, de la colegii mei, de la prietenii mei și de la familia mea. De asemenea, am o mare datorie față de savanți pe care nu i-am cunoscut niciodată, ale căror lucrări, unele dintre ele scrise cu mult timp înainte ca eu să mă nasc, m-au călăuzit în vreme ce încercam să pun cap la cap bucățile unui puzzle foarte incitant. Notele de sfîrșit nu mi se par suficiente pentru a exprima marea mea recunoștință față de cei ale căror cercetări mi-au dat posibilitatea să încerc să adun la un loc materiale din mai multe domenii ale istoriei și mai ales să încerc să arunc o punte peste prăpastia istoriografică ce desparte Europa de Est de Europa de Vest în interesul unui studiu asupra relației lor complementare în istoria ideilor. Deși mă grăbesc să mulțumesc pentru ajutorul pe care l-am primit, îmi asum întreaga responsabilitate pentru argumentele prezentate în carte, cu atît mai mult cu cît ele le pot părea unora discutabile. Întrebarea cum a ajuns Iluminismul să conceapă Europa ca fiind împărțită în Est și Vest este, cred eu, una presantă din motive atît istorice, cît și politice, și sper că teza mea va provoca noi discuții critice în jurul acestei probleme. Îmi dau seama că prin cuprinderea ei întrebarea mea m-a făcut să încalc domeniul de expertiză al altora și sper că argumentele mele vor fi puse la îndoială, clarificate și revizuite de către cei care cred ca și mine că problema Iluminismului și a Europei de Est este de mare importanță.

Mulțumiri

Pe cînd lucram la această carte și mi-am dat seama cît de intimidant de mare era cîmpul problemei pe care îmi propusesem să o discut, am avut toate motivele să fiu recunoscător pentru îndrumările, ajutorul și încurajările primite mulți ani de la profesorii mei, de la colegii mei, de la prietenii mei și de la familia mea. De asemenea, am o mare datorie față de savanți pe care nu i-am cunoscut niciodată, ale căror lucrări, unele dintre ele scrise cu mult timp înainte ca eu să mă nasc, m-au călăuzit în vreme ce încercam să pun cap la cap bucățile unui puzzle foarte incitant. Notele de sfîrșit nu mi se par suficiente pentru a exprima marea mea recunoștință față de cei ale căror cercetări mi-au dat posibilitatea să încerc să adun la un loc materiale din mai multe domenii ale istoriei și mai ales să încerc să arunc o punte peste prăpastia istoriografică ce desparte Europa de Est de Europa de Vest în interesul unui studiu asupra relației lor complementare în istoria ideilor. Deși mă grăbesc să mulțumesc pentru ajutorul pe care l-am primit, îmi asum întreaga responsabilitate pentru argumentele prezentate în carte, cu atît mai mult cu cît ele le pot părea unora discutabile. Întrebarea cum a ajuns Iluminismul să conceapă Europa ca fiind împărțită în Est și Vest este, cred eu, una presantă din motive atît istorice, cît și politice, și sper că teza mea va provoca noi discuții critice în jurul acestei probleme. Îmi dau seama că prin cuprinderea ei întrebarea mea m-a făcut să încalc domeniul de expertiză al altora și sper că argumentele mele vor fi puse la îndoială, clarificate și revizuite de către cei care cred ca și mine că problema Iluminismului și a Europei de Est este de mare importanță.

Îi sînt cel mai îndatorat științific profesorului care mi-a călăuzit cu atîta înțelepciune studiile la Stanford University, Wayne Vucinich, Unchiul Wayne. El a fost cel care m-a încurajat să studiez Europa de Est împreună cu Europa de Vest, care mi-a îndrumat teza de doctorat despre Polonia și Vatican și care mi-a arătat prin exemplul său subtilitatea științifică, sensibilitatea și integritatea pe care subiectul Europei de Est le merită din partea istoricilor. Am o datorie academică încă și mai mare față de Wiktor Weintraub, cu care am studiat limba, literatura și istoria intelectuală a Poloniei ca student la Harvard. Cărțile pe care mi le-a dat să le citesc, printre care *Znaszli ten kraj?* (*Cunoști tu țara?*) a lui Boy și *Rodzinna Europa* (*Europa natală*) de Miłosz, m-au stimulat să reflectez la problemele Europei de Vest și ale Europei de Est. Am profitat de sfaturile sale cînd mă aflam la începutul cercetărilor mele pentru această carte și, de la moartea sa din 1988, el și îndrumările sale mi-au lipsit mult. Subiectul cărții de față m-a făcut să apelez și la lucrările generației de dinaintea lui, ale profesorilor profesorilor mei, continuînd cercetările lui Robert Kerner despre Boemia secolului al XVIII-lea și pe cele ale lui Stanisław Kot despre prezentarea Poloniei în literatura politică a Europei de Vest.

Din perioada studiilor mele la Stanford trebuie să amintesc doi profesori, Gordon Wright și Gordon Craig, care m-au ajutat să dobîndesc pregătirea necesară pentru a aborda un subiect ca acesta. Mai ales, Gordon Wright mi-a sugerat să citesc *Storia dell'idea d'Europa* (*Istoria ideii de Europa*) a lui Chabod, iar Gordon Craig m-a făcut să mă gîndesc la cum arăta Europa de Est din perspectiva Vienei, în perioada prințului Eugeniu și a prințului Kaunitz. Ținînd seama de legăturile mele cu Stanford University, sînt deosebit de bucuros că această carte este publicată de Stanford University Press și îi sînt recunoscător lui Norris Pope pentru îndrumările pe care mi le-a dat în calitatea lui de editor. Le sînt de asemenea îndatorat lui William Abrahams și Dorrit Cohn pentru excelentele sfaturi oferite în legătură cu publicarea manuscrisului.

Am primit un sprijin financiar pentru scrierea acestei cărți de la Boston College și de la American Council of Learned Societies. Am prezentat fragmente din lucrarea mea la conferințe în ultimii ani și îi sînt recunoscător în special lui Alex Pettit, care m-a încurajat să vorbesc despre Voltaire la conferința Studiilor asupra secolului al XVIII-lea de la Seattle din 1991, și lui Susan Suleiman, care m-a invitat să vorbesc la Center for Literary and Cultural Studies de la Harvard în 1992. Am abordat chestiunile discutate în această carte la conferința de la Cornell University despre Franța și Polonia din 1988, și cu acea ocazie Alain Guery a avut amabilitatea să-mi pună la dispoziție rezultatele cercetărilor sale asupra fiziocraților și a Poloniei; îi mulțumesc de asemenea lui Michael Wilson pentru că m-a ajutat să asimilez roadele intelectuale ale acelei conferințe.

Mulți oameni de știință au răspuns la proiectul meu cu sfaturi prețioase și critici interesante. Îi sînt adînc recunoscător lui Gaetano Platania pentru ajutorul dat în privința lui Boscovich și Marylinei Żołtowska Weintraub pentru sprijinul acordat în legătură cu Marat. Peter Stansky m-a ajutat să o descopăr pe Lady Craven ca soție a margrafului de Ansbach. Dena Goodman m-a prevenit să nu o subestimez pe doamna Geoffrin. Simon Schama m-a încurajat să îl combat pe Gibbon cu îndrăzneală. Robert Darnton a întîmpinat cu bunăvoință cererea mea de ajutor în privința lui Carra în Moldova. Anthony Cross a răspuns strigătului meu de ajutor și și-a făcut timp să mă lămurească în privința lui Joseph Marshall. Stephen Greenblatt și Antoni Mączak mi-au dat amîndoi sugestii prețioase despre cum să scriu despre călători și literatura de călătorie. Jerzy Jedlicki mi-a permis cu multă amabilitate să citesc manuscrisul său despre Polonia în Europa.

Îi sînt îndatorat în mod deosebit lui Leslie Choquette, nu numai pentru ajutorul dat în privința marchizului de Sade, ci și pentru că a citit și criticat prima versiune a manuscrisului meu. Îi sînt de asemenea recunoscător lui Kathy Ann Miller pentru că a citit introducerea în toiul unui uragan. Maria Tatar m-a ajutat, sfătuit și încurajat la fiecare pas în scrierea acestei cărți și am profitat enorm de pe urma simțului ei al echilibrului fie între istorie și literatură, fie între sănătatea mentală și subtilitatea academică; de asemenea, ea mi-a arătat că poți scrie o a treia carte — și fără să-ți pierzi toți prietenii. Cercetările mele asupra călătorilor datorează mult prieteniei cu Paul Marx, unul dintre profesorii mei de istorie și literatură la Harvard în anii '80; entuziasmul lui intelectual mi-a stîrnit

interesul pentru literatura de călătorii. Mi-a lipsit mult de la moartea lui din 1989.

Colegii mei din catedra de istorie de la Boston College m-au încurajat enorm de la începutul cercetărilor mele pentru această carte. Îi sînt îndatorat în mod deosebit lui Tom Perry pentru discuţiile noastre despre Mozart, lui Robin Fleming pentru sugestiile ei despre sciţi şi lui Paul Breines pentru sfaturile folositoare în privinţa lui Herder şi a lui Hegel. Doi dintre studenţii mei, Hugh Guilderson şi Nick Rowe, m-au stimulat de asemenea să aprofundez nişte chestiuni importante privitoare la secolul al XVIII-lea din cartea mea. Sînt recunoscător Bibliotecii O'Neill de la Boston College, aflată sub excelenta conducere a lui Mary Cronin, pentru că a suportat ploaia mea de cereri şi mi-a găsit cărţi pe care nu am crezut niciodată că le-aş putea găsi la Boston.

Jim Cronin este un mare om şi un mare prieten, iar prietenia lui m-a ajutat nu numai să scriu această carte, ci şi să mă bucur scriind-o. Sfaturile sale au fost atît de inteligente, încurajările sale atît de entuziaste, exemplul său m-a inspirat atît de mult, încît am simţit că-mi oferă un nou standard de colegialitate academică. Felul în care el înţelege psihologia cercetării ştiinţifice şi politicile universitare, precum şi aprecierea diferitelor forme de amuzament care sînt o consecinţă a slujbei de profesor de istorie mi-au schimbat viaţa.

Perri Klass, încă o dată ca de atît de multe ori pînă acum, nu numai că a suportat frămîntările mele spirituale şi îngîndurarea mea nu tocmai plăcută pe cînd mă aflam în chinurile muncii de cercetare, dar mi-a dat exact sfatul potrivit în privinţa fiecărui aspect al întregului meu proiect, de la prima delimitare a întinderii subiectului pînă la ultimele detalii — şi cele mai pretenţioase — de formă. Cartea a fost enorm îmbunătăţită de sugestiile ei, cînd am fost destul de înţelept să ţin seama de ele, şi ea este cea care a găsit legătura cu Polonia a Louisei May Alcott. Ea (Perri Klass, nu Louisa May Alcott) trăieşte cu mine şi cu interesul meu pentru Europa de Est deja de foarte multă vreme şi la un moment dat chiar şi-a instalat un cort lîngă Cracovia. Ea m-a trimis înapoi în Europa de Est atunci cînd eu am fost prea neghiob ca să văd că era timpul să mă întorc acolo şi tot ea mi-a trimis şi tovarăşul perfect pentru

acea călătorie, profesorul Nicholas Francia, moştenitorul secret al tronului Brazoviei din Loveswept Romance # 239, *The Prince and the Patriot* (*Prinţul şi patriotul*). Oricum, ea (Perri Klass, nu profesorul Nicholas Francia) este cea care reprezintă un model de urmat pentru mine, precum şi scriitoarea mea preferată şi adevărata mea dragoste. Împreună am reuşit să punem pe picioare o casă în care multe lucruri nu apucă să fie făcute, dar cărţi ca aceasta sînt totuşi scrise şi chiar şi pacheţelele cu mîncare ale copiilor sînt pregătite pînă la urmă. Copiii au fost înţelegători în privinţa inventării Europei de Est; Orlando a ştiut de la început de întregul proiect, iar Josephine s-a născut în 1989, *annus mirabilis* al Europei de Est. Mi-au îmbunătăţit lucrul cum numai ei ştiu.

Cea mai mare, mai adîncă şi mai veche datorie a mea este cea către părinţii mei, iar această carte le este dedicată. Ea e totodată dedicată memoriei bunicilor mei, cei care mi-au transmis sentimentul unei legături personale cu Europa de Est.

Pe lîngă datoriile mele personale, mai am nişte datorii ştiinţifice care au devenit foarte profunde în timpul lucrului meu la această carte. M-am bazat pe pregătirea ştiinţifică a altora pentru a-mi compensa propriile limite pe cînd căutam răspunsuri cuprinzătoare la o întrebare formulată destul de larg. Mai ales, m-am găsit foarte antrenat şi implicat în cercetările savanţilor francezi din generaţiile trecute şi dependent de ele. Filozofii francezi au fost figurile-cheie în inventarea Europei de Est de către Iluminism, iar savanţii francezi, încă de la începutul secolului al XX-lea, au avut rolul principal în studierea semnificaţiei acelor figuri şi forţe din secolul al XVIII-lea. Sînt foarte îndatorat lucrărilor lui Abel Mansuy despre slavi şi literatura franceză, celor ale Mariettei Martin despre doamna Geoffrin, ale lui Alice Chevalier despre Rulhière, ale lui Ambroise Jobert despre fiziocraţi şi, mai presus de toate, studiilor strălucite ale lui Albert Lortholary despre Rusia şi Iluminism şi ale lui Jean Fabre despre Polonia şi Iluminism. Recunosc de asemenea că sînt dator cercetărilor mai recente asupra Europei de Est, mai ales lucrărilor istoricului polonez Emanuel Rostworowski şi ale istoricului ungar Béla Köpeczi, care sînt autorii unor studii nepreţuite despre

legăturile dintre Franța și țările lor în secolul al XVIII-lea. În sfîrșit, numai superba muncă științifică desfășurată în Anglia și America în ultima generație mi-a permis să mă încumet să abordez niște teme titanice, precum cea care se află în centrul acestei cărți, relația dintre Voltaire și Ecaterina. Niciodată nu mi-aș fi găsit direcția dacă nu aș fi apelat constant la lucrările despre Voltaire ale lui Theodore Besterman, Peter Gay și Carolyn Wilberger, în timp ce scriind despre Ecaterina deveneam tot mai dependent de lucrările lui Isabel de Madariaga, John Alexander și David Ransel. Recunosc de asemenea că sînt profund îndatorat lucrărilor lui M. S. Anderson despre Anglia și Rusia și celor ale lui P. J. Marshall și Glyndwr Williams despre Anglia și restul lumii în secolul al XVIII-lea. Trebuie să repet aici că nici unul dintre acești oameni de știință nu este responsabil în vreun fel pentru ideile și argumentele mele și că de fapt am folosit uneori minunatele lor lucrări în feluri care contraziceau oarecum propriile lor interpretări.

Am fost foarte norocos să scriu această carte în acești ani cînd problema Europei de Est s-a impus atenției și a atras multe reflecții în toate forurile academice. Mai ales de la revoluțiile din 1989, un șir de scriitori care au înțeles foarte bine Europa de Est au comentat îndelung pe tema locului ei în Europa contemporană, iar eu am urmărit discuțiile lor cu cel mai mare interes — mai ales reflecțiile lui Timothy Garton Ash, Tony Judt, Jacques Rupnik, Daniel Chirot, Gale Stokes, Krishan Kumar, Milan Kundera, Josef Skvorecky, Stanisław Barańczak, Adam Michnik și Czesław Miłosz. Cu toții au luat parte la regîndirea ideii de Europa de Est în ultimii ani și ar fi fost imposibil să studiez problema care mă interesa din secolul al XVIII-lea fără să țin seama de dramaticele evenimente politice și dezbateri contemporane. Deși sper că interesul meu pentru secolul al XVIII-lea va arunca o nouă lumină asupra acestor chestiuni, sînt în același timp foarte conștient că dezvoltarea propriilor mele idei și argumente datorează mult, atunci cînd sînt de acord cu ei și atunci cînd îi contrazic, intuițiilor altora, care au răspuns cu un solemn devotament și cu o profundă erudiție la evenimentele istoriei celei mai recente a Europei de Est.

Simt că datorez o recunoștință mai puțin obișnuită celor care constituie subiectul cărții mele, filozofii iluminiști. Desigur, interesul lor pătimaș pentru Europa de Est a fost cel care mi-a stimulat interesul pentru interesul lor. Dar îmi dau seama că lucrarea mea ar putea să pară că îi critică pentru natura interesului lor, care, chiar și atunci cînd dădea dovadă de cea mai mare înțelegere, era modulat politic de unele aspecte ale orientalismului, de standarde de „civilizație“ și de prezumțiile implicite ale unui discurs hegemonic. Îmi dau seama și că felul în care am aplicat instrumentele critice ale vremii mele la operele marilor minți ale Iluminismului face dovada unei mari prezumții, și într-un anume fel sînt foarte conștient de insignifianța mea intelectuală în perspectiva mai amplă a succesiunii secolelor. Mi se pare cu atît mai important să recunosc acest lucru cu cît filozofii iluminiști au fost și rămîn printre eroii mei în cîmpul intelectului; interesul lor pentru Europa de Est, oricum ar fi fost el modulat, mi se pare atît uimitor cît și admirabil, ca o dovadă a curiozității, îndrăznelii și strălucirii intelectuale cu care au abordat fiecare aspect al lumii lor și au creat, cred eu, în mare măsură, lumea modernă a ideilor în care trăim. Din acest motiv, acele idei au devenit temele și țintele cercetărilor noastre de istorie intelectuală, iar conceptul de Europa de Est reprezintă de cîțiva ani încoace preocuparea mea științifică.

Omul care îmi ocupă cel mai mult gîndurile este Voltaire. El e unul dintre eroii mei, și în istoria ideilor sînt puține figuri ale căror minți să le admir mai mult. Dar, făcînd din el subiectul analizei și centrul discuției într-o mare parte a cărții, sînt conștient că am pus părerile lui într-o lumină critică și uneori ironică. Peter Gay observa plin de tact în *Voltaire's Politics* (*Politica lui Voltaire*) că „în corespondența lui cu Ecaterina se arată în postura cea mai puțin demnă de admirație“. Am luat acea corespondență și am analizat-o îndelung ca pe documentul esențial pentru perspectiva Iluminismului asupra Europei de Est. Pe scurt, mi-am luat eroul și l-am înfățișat din unghiul din care apare cel mai puțin demn de admirat. Desigur, nu cred în fantome, cum nici Voltaire nu credea, dar îmi este foarte ușor mie, un admirator înfocat al spiritului lui Voltaire, să-mi imaginez ușurința ucigătoare cu care mi-ar lua în rîs și mi-ar

respinge obrăzniciile științifice. Găsesc acest lucru deconcertant, mai ales că ultima mea carte despre Viena lui Freud îl analiza aproape tot atît de critic pe un altul dintre eroii mei. Luați-mă atunci ca pe un istoric al ideilor care pare să întrețină o relație nu prea limpede cu spiritele pe care le admiră cel mai mult. Cu umilință recunosc că extraordinara întreprindere intelectuală a Iluminismului, chiar și inventarea Europei de Est, a definit termenii și terenul pe care se desfășoară acum încercările mele mai tîrzii și mai puțin remarcabile de istorie intelectuală.

L. W.

Introducere

„De la Stettin pe malul Mării Baltice pînă la Trieste pe malul Mării Adriatice o cortină de fier s-a lăsat peste continentul nostru", anunța în 1946 Winston Churchill aflat la Fulton, Missouri, în inima unui alt continent. În mod neașteptat, aceasta avea să fie metafora sa cu cel mai mare succes: cortina de fier împărțind Europa în două, în Europa de Vest și Europa de Est. Timp de aproape o jumătate de secol a rămas ca o linie de demarcație de o importanță crucială în minte și pe hartă. Mental, harta Europei, cu numeroasele sale țări și culturi, a fost marcată de cortina de fier a lui Churchill, o împărțire ideologică a continentului în timpul Războiului Rece. „S-a lăsat o umbră peste țările luminate de victoria Aliaților cu atît de puțină vreme în urmă", observa Churchill; aceeași umbră a căzut și peste hartă, întunecînd teritoriile din spatele cortinei de fier. În umbră puteai să-ți imaginezi nelămurit tot ceea ce era trist sau neplăcut, îngrijorător sau alarmant, dar în același timp puteai să nu te uiți prea de aproape, umbra îți îngăduia chiar să privești în altă parte — fiindcă cine ar fi putut să vadă prin cortina de fier și să discearnă formele învăluite în umbră?

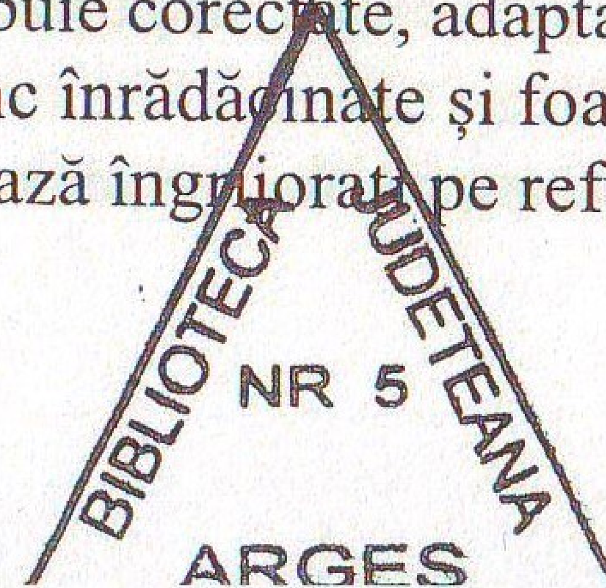
Churchill identifica din punct de vedere geografic teritoriile din spatele cortinei de fier ca fiind „aceste state estice ale Europei". Erau reunite acum „în ceea ce trebuie să numesc sfera sovietică", toate fiind state în care partidele comuniste încercau să obțină „controlul totalitar". Totuși, acea linie de la Stettin la Trieste, care delimita sfera de influență sovietică, nu o determina exact din punct de vedere geografic, și Churchill admitea o excepție: „Numai Atena — Grecia cu nemuritoarele-i glorii — e liberă." În ceea ce privea restul statelor estice, pe de o parte Churchill recunoștea că „pentru

siguranța internațională e nevoie de o nouă unitate în Europa, de la care nici un popor să nu fie exclus în mod permanent". Pe de altă parte, existau motive ca împărțirea din ce în ce mai evidentă a Europei să fie acceptată, aprobată și chiar impusă. „În partea din față a cortinei de fier care divizează Europa există alte motive de neliniște", a spus Churchill, și de la bun început nu a avut nici o îndoială care erau țările „din fața" cortinei de fier — se referea la Italia și la Franța — și care erau lăsate în spate. Churchill era îngrijorat de infiltrarea politică, de contaminarea ideologică, pentru că pînă și în Europa de Vest „partidele comuniste sau coloana a cincea constituie o amenințare crescîndă la adresa civilizației creștine"[1]. În toată perioada Războiului Rece, cortina de fier va fi văzută ca o barieră în scop de carantină, despărțind lumina civilizației creștine de tot ceea ce pîndea în umbră, iar o asemenea concepție era o justificare în plus pentru refuzul de a privi mai de aproape țările din spatele cortinei.

Discursul lui Churchill de la Fulton s-a dovedit profetic, iar metafora sa a fost turnată în fier, devenind o realitate geopolitică a relațiilor internaționale. Totuși, în generația următoare, unii istorici ai relațiilor diplomatice din timpul Războiului Rece, ca de pildă Walter LaFeber și Daniel Yergin, aveau să se întrebe dacă nu cumva aceasta a fost una dintre acele profeții a căror simplă rostire duce la împlinirea lor, dacă nu cumva provocarea conținută de discursul de la Fulton a contribuit la cristalizarea sferelor ideologice din Europa, grăbind înghețarea frontierelor. Churchill însuși, cînd și-a publicat memoriile, a arătat că nu a fost nici pe departe un observator nevinovat al evenimentelor din statele Europei de Est, că dorise să joace un rol în trasarea granițelor și crearea cortinei de fier. În 1944, cu mai puțin de doi ani înainte de a merge la Fulton, Missouri, însoțit de Harry Truman ca să pună în gardă Occidentul contra umbrei sovietice, Churchill fusese la Moscova la Iosif Visarionovici Stalin ca să-i propună procentele de influență în statele est-europene. Mîzgălind repede pe o bucată de hîrtie, Churchill i-a oferit lui Stalin 90% în România, 75% în Bulgaria, 50% în Ungaria și Iugoslavia, dar numai 10% în Grecia — cu „nemuritoarele-i glorii". Churchill i-a propus apoi să ardă hîrtia, dar Stalin i-a spus că poate s-o păstreze.

În 1989, o revoluție în Europa de Est, sau mai degrabă o serie de revoluții legate între ele în diferitele state est-europene, a răsturnat și a înlocuit guvernele comuniste care durau din perioada postbelică. Revoluția politică a adus alegerile democratice, o deschidere înspre economia de piață, ridicarea restricțiilor asupra liberei circulații, retragerea trupelor sovietice și în cele din urmă, în 1991, dizolvarea Pactului de la Varșovia. Pactul de la Varșovia a fost cel care, opunîndu-se organizației similare vest-europene, NATO, a dat începînd cu anii '50 o expresie militară împărțirii Europei, organizînd continentul în două blocuri potrivnice angajate în Războiul Rece. Căderea comunismului în Europa de Est și sfîrșitul Războiului Rece au golit de sens termenii convenționali care descriseseră împărțirea Europei în jumătăți inamice: cortina de fier a lui Churchill, sfera de influență sovietică, umbra amenințătoare. Pe neașteptate, divizarea Europei a părut că a luat sfîrșit, că a fost abolită, ștearsă de pe hartă, jumătățile fiind reunite dintr-o dată într-un singur continent. Acesta a fost efectul de trăsnet al revoluției. În 1988 eram în Polonia, împreună cu alți cîțiva profesori americani, participînd la o întîlnire cu profesori polonezi pentru a discuta semnificația încurcată și nesigură a *glasnost*-ului sovietic pentru Europa de Est. Dezbaterile noastre academice au rezultat într-o mulțime de reflecții, analize, paradoxuri, preziceri și verdicte, dar nimic despre revoluția care urma să lovească Europa în anul următor. Nici eu, nici altcineva nu aveam nici cea mai vagă idee despre ceea ce ne rezerva viitorul foarte apropiat; nimeni nu bănuia că importanța *glasnost*-ului avea să fie atît de mare, încît într-un an însăși ideea de Europa de Est, ca entitate geopolitică distinctă care putea constitui obiectul de studiu al unei discipline academice specializate, avea să devină o noțiune echivocă și suspectă.

Revoluția din 1989 a invalidat în mare măsură concepțiile unei jumătăți de secol, forțîndu-ne să regîndim Europa ca pe un întreg. Hărțile de pe pereți au arătat dintotdeauna un continent multicolor, ca un *puzzle* ale cărui piese sînt statele; linia neagră a cortinei de fier care despărțea lumina din față de umbrele din spate era desenată pe hărțile mentale. Acele hărți trebuie corectate, adaptate, reconcepute, dar structurile lor sînt adînc înrădăcinate și foarte influente. În anii '90, italienii îi deportează îngrijorați pe refugiații

albanezi: *Albanesi, no grazie!** scrie pe ziduri. Germanii îi întîmpină pe vizitatorii polonezi cu violenţe huliganice şi demonstraţii neonaziste, în timp ce turişti din Europa de Est sînt opriţi şi percheziţionaţi în mod arbitrar în magazinele pariziene fiind bănuiţi de furt. Oamenii de stat care odinioară anticipau cu entuziasm reunificarea Europei îşi întorc privirea de la asediul Sarajevo-ului, dorind poate ca acesta să se întîmple pe un alt continent. Izolarea Europei de Est este în parte o chestiune de inegalitate economică, bogăţia Europei de Vest contrastînd cu sărăcia Europei de Est, dar o asemenea inegalitate este inevitabil învăluită de prejudecăţi culturale. Cortina de fier a dispărut, dar umbra ei rămîne.

Umbra rămîne pentru că ideea de Europa de Est persistă, chiar şi fără cortina de fier. Aceasta se întîmplă nu numai pentru că structurile intelectuale ale unei jumătăţi de secol nu dispar uşor, ci în primul rînd pentru că ideea de Europa de Est este mult mai veche decît Războiul Rece. Metafora cortinei de fier a lui Churchill a fost puternică şi convingătoare, iar succesul ei s-a datorat în parte aparentei iscusinţe cu care descria emergenţa în acea perioadă a sferei de influenţă sovietice ca pe cataclismul internaţional al momentului istoric respectiv. Dar ingeniozitatea şi capacitatea ei de a prezice viitorul ascundeau în acelaşi timp o parte din ceea ce făcea figura de stil a lui Churchill atît de puternică: urmele unei istorii intelectuale care inventase ideea de Europa de Est cu multă vreme înainte. Linia de demarcaţie a lui Churchill de la „Stettin pe malul Mării Baltice pînă la Trieste pe malul Mării Adriatice" urmărea o linie care fusese desenată şi învestită cu sens timp de două secole, datînd din vremea celui mai celebru dintre strămoşii săi, războinicul duce de Marlborough. „Cortina de fier" coincidea cu graniţa trasată mai demult şi fusese uitat aproape complet, scăpat din vedere sau reprimat faptul că o epocă anterioară din istoria ideilor împărţise pentru prima oară continentul, creînd opoziţia între Europa de Vest şi Europa de Est.

Distincţia este mai veche decît Churchill şi decît Războiul Rece, dar nu este cîtuşi de puţin un lucru imemorial, ale cărui rădăcini

* Albanezi? Nu, mulţumim! (*lb. ital.*)

nu mai pot fi descoperite. Nu a fost o distincţie firească, nici măcar una inocentă, căci a reprezentat produsul unui proces de creaţie culturală, al unui artificiu intelectual, al promovării unei ideologii şi al intereselor ei. Churchill putea să se ducă la Fulton în Missouri ca să dea o impresie de obiectivitate, de perspectivă exterioară, observînd de la distanţă împărţirea Europei. Cu toate acestea, împărţirea originară s-a petrecut acasă, în Europa. Europa de Vest a fost cea care a inventat Europa de Est ca pe jumătatea ei complementară în secolul al XVIII-lea, în Epoca Luminilor. Şi tot Iluminismul, cu centrele sale intelectuale din Europa de Vest, a fost cel care a cultivat şi şi-a apropriat noţiunea de „civilizaţie", un neologism al secolului al XVIII-lea, iar civilizaţia şi-a descoperit complementul pe acelaşi continent, în ţările învăluite în umbră ale înapoierii şi chiar ale barbariei. Aşa a fost inventată Europa de Est. Din secolul al XVIII-lea, ideea a prosperat şi a avut o influenţă extraordinară, îmbinîndu-se perfect în vremurile noastre cu retorica şi cu realităţile Războiului Rece, şi cu siguranţă va supravieţui căderii comunismului în cultura maselor şi pe hărţile ei mentale. Am putea începe să înţelegem şi să combatem ideea de Europa de Est cercetînd complicatul proces istoric prin care a căpătat formă şi s-a înrădăcinat în cultura noastră.

În timpul Renaşterii, opoziţia conceptuală fundamentală era cea dintre Sud şi Nord. Oraşele-state italiene erau centrele aproape necontestate ale artei şi ale cunoaşterii, ale picturii şi ale sculpturii, ale retoricii şi ale filozofiei, ca să nu mai vorbim de finanţe şi comerţ. Umaniştii italieni nu ezitau să-şi facă bine cunoscută atitudinea de condescendenţă faţă de celelalte culturi, exprimată în modul cel mai dramatic în faimosul „Îndemn pentru a scoate şi a elibera Italia din mîinile barbarilor" al lui Machiavelli, ultimul capitol din *Principele*. Machiavelli se referea la evenimentul cel mai important pentru generaţia sa, pentru toţi florentinii şi pentru cei mai mulţi italieni, invadarea Italiei în 1494 de către Carol al VIII-lea, regele Franţei, care a inaugurat o perioadă de năvăliri „barbare" din nord, prevestind sfîrşitul Quattrocento-ului, cea mai glorioasă epocă a Renaşterii italiene. Şi mai traumatizant a fost marele dezastru al generaţiei următoare, jefuirea Romei în 1527 de către soldaţii germani ai Sfîntului Împărat Roman, Carol Quintul. Renaşterea italiană

s-a văzut victima loviturilor barbarilor din nord, și umaniștii familiarizați cu istoria clasică au putut să găsească o paralelă la jefuirea Romei de către germani în 1527 în jefuirea Romei de către goți în 476, iar în acest fel percepția lor asupra direcției în care se găseau țările barbarilor era confirmată. Ca și vechii romani, italienii Renașterii citeau scrierile lui Tacit despre germani ca să descopere un popor care făcea sacrificii umane, se îmbrăca în piei de animale sălbatice și era lipsit de toate rafinamentele civilizației: „Cînd nu se duc la războaie, își petrec vremea cu vînatul, dar mai mult stau degeaba, dedați somnului și mîncării."[2] Tacit cunoștea și alți barbari, situați mai departe către răsărit, de pildă sarmații și dacii, dar era în primul rînd interesat de germanii din nord, iar această perspectivă clasică asupra lumii le convenea perfect italienilor Renașterii. Într-adevăr, Machiavelli s-a folosit de concepțiile vechii Rome cu aceeași splendidă vervă și cu același oportunism retoric cu care Churchill a exploatat perspectiva Iluminismului pentru a crea cortina de fier.

Polarizarea Europei în Italia și barbarii din nord, atît de evidentă pentru vechii romani, atît de convenabilă pentru italienii din Renaștere, a supraviețuit în secolul al XVIII-lea ca o figură de stil. Cînd William Coxe publica în 1785 ale sale *Travels into Poland, Russia, Sweden, and Denmark* (*Călătorii prin Polonia, Rusia, Suedia și Danemarca*), încă se mai putea referi la ele ca la „călătoriile mele prin regatele nordice ale Europei"[3]. Dar această perspectivă geografică începuse să pară anacronică și era sarcina intelectuală a Iluminismului să inițieze reorientarea modernă a continentului care a produs Europa de Vest și Europa de Est. De acum înainte, Polonia și Rusia vor fi separate mental de Suedia și Danemarca, fiind asociate în schimb cu Ungaria și Boemia, cu teritoriile balcanice ale Imperiului Otoman și chiar cu peninsula Crimeea, pe malul Mării Negre.

În perioada dintre Renaștere și Epoca Luminilor, Roma, Florența și Veneția, cu toate comorile lor materiale și spirituale, își pierduseră rolul de centre culturale și financiare ale Europei, locul lor fiind luat de Paris, Londra și Amsterdam, orașe mult mai importante în cadrul noii dinamici economice europene. Perspectiva geografică a lui Voltaire, aflat în Parisul secolului al XVIII-lea, asupra

Europei era complet diferită de cea a lui Machiavelli din Florența secolului al XVI-lea. Voltaire a deschis calea filozofilor iluminiști care își formulau și-și elaborau propria perspectivă asupra continentului, privind de la vest spre est și nu de la sud spre nord. Prin aceasta, ei înfăptuiau reorientarea conceptuală a Europei pe care ne-au lăsat-o moștenire, astfel încît noi vedem acum Europa așa cum o vedeau ei; sau, mai degrabă, noi sîntem moștenitorii pasivi ai Europei pe care ei au reconceput-o în mod activ. Așa cum noile centre culturale ale Iluminismului au înlocuit vechile centre ale Renașterii, vechile teritorii ale barbariei și înapoierii din nord s-au deplasat în mod corespunzător către est. Iluminismul a trebuit să inventeze Europa de Vest și Europa de Est împreună, ca două concepte complementare, care se defineau reciproc prin opoziție și contiguitate.

Călătorii au fost un element esențial în acest proces de reorientare: călătorii secolului al XVIII-lea din Europa de Vest în Europa de Est. Țările Europei de Est erau relativ puțin cunoscute în secolul al XVIII-lea, reprezentînd încă o destinație atît de puțin obișnuită, încît fiecare călător ducea cu sine o hartă mentală vagă care pe drum urma să fie adnotată, înfrumusețată, îmbunătățită sau reîmpăturită după bunul plac. Operațiile principale ale acestei cartografieri mentale erau asociația și comparația: asociațiile făcute între țările Europei de Est, combinate intelectual într-un întreg coerent, și comparațiile cu țările Europei de Vest, care stabileau diferențele de nivel de dezvoltare dintre cele două zone. Această carte va începe cu un călător, contele de Ségur, unul dintre eroii francezi ai Războiului de Independență al Coloniilor Engleze din America de Nord, care, în drum spre Sankt-Petersburg ca viitor ambasador al Franței la curtea Ecaterinei a II-a, intra în Europa de Est în iarna dintre anii 1784 și 1785. Trecînd din Prusia în Polonia — cam pe acolo pe unde două secole mai tîrziu va trece cortina de fier —, Ségur era foarte conștient de faptul că traversa o graniță extrem de importantă. Simțea că „ieșise complet din Europa" și, mai mult, că „ajunsese cu zece secole în urmă". Această carte se va termina cu un alt călător aflat pe drumul de întoarcere în Europa de Vest, un american, John Ledyard, care călătorise în jurul lumii însoțindu-l pe căpitanul Cook și care în 1788 revenea dintr-o expediție

solitară în Siberia, terminată prin arestarea sa din ordinul Ecaterinei. Călătorind spre vest și străbătînd Imperiul Rus, apoi Polonia, nu s-a considerat întors în Europa decît atunci cînd a ajuns la granița cu Prusia. Acolo, între Polonia și Prusia, Ledyard a localizat „marea barieră care separă moravurile asiatice de cele europene" și a „sărit" peste această barieră debordînd de entuziasm: „Încă o dată, Europa, primește îmbrățișările mele călduroase de bun găsit."[4] Nu este nevoie să consulți un atlas ca să-ți dai seama că Ségur nu era cîtuși de puțin la granița Europei cînd simțea că „ieșise complet din Europa" și că Ledyard, călătorind în direcția contrară, îmbrățișa Europa de bun găsit în ciuda faptului că pînă acolo făcuse mai bine de o mie de mile tot prin Europa.

Ledyard avea și un nume pentru acest sentiment geografic arbitrar: îl numea „Geografie Filozofică". Iată cu cîtă naturalețe subordona Iluminismul geografia valorilor sale filozofice, încărcînd harta cu distincții subtile care eludau standardele mai stricte ale cartografierii științifice. Ségur avea un nume pentru spațiul pe care îl descoperise pe cînd i se părea că ieșise din Europa, dar încă se afla în ea; în cele din urmă hotărîse că se afla în „estul Europei", o sintagmă care în franceză (*l'orient de l'Europe*) îi dădea posibilitatea să evoce un foarte sugestiv „Orient al Europei". În ajunul Primului Război Mondial, savanții francezi încă mai ezitau între cei doi termeni aparent sinonimi, *l'Europe orientale* (Europa de Est) și *l'Orient européen* (Orientul european).[5] Studiul lui Edward Said, *Orientalism*, sugerează că Occidentul și-a construit în Orient „imaginea, ideea, personalitatea, experiența opusă", o imagine a alterității, în timp ce orientalismul a fost „modul vestic de a domina și de a restructura Orientul și de a-și exercita autoritatea asupra lui".[6] Ideea de Europa de Est a fost strîns legată de evoluția orientalismului, pentru că, în timp ce Geografia Filozofică excludea Europa de Est din Europa fără să stea prea mult pe gînduri, mutînd-o prin urmare în Asia, cartografia științifică părea să contrazică o asemenea concepție fantezistă. Se puteau naște ușor ambiguități. În secolul al XVIII-lea geografii nu căzuseră de acord asupra graniței dintre Europa și Asia, pe care o plasau uneori pe Don, uneori mai departe către est, pe Volga, și uneori în Munții Urali, așa cum facem noi astăzi.

Această nesiguranță încuraja conceperea Europei de Est, într-un mod paradoxal, ca fiind situată în același timp în Europa și în afara granițelor ei. Europa de Est servea la definirea Europei de Vest prin contrast, așa cum Orientul servea la definirea Occidentului, dar avea și rolul de mediator între Europa și Asia. Inventarea Europei de Est ar putea fi descrisă ca un proiect intelectual de semiorientalizare. Procesul de semiorientalizare putea funcționa și în sensul opus. Martin Bernal avansează în cartea sa *Black Athena* (*Atena neagră*) ideea că un elenism neînduplecat a purificat reprezentarea pe care o avem despre Grecia antică de toate influențele africane și asiatice. De asemenea, a contribuit la plasarea Greciei moderne în afara Europei de Est, iar în secolul al XX-lea Churchill încă mai sărbătorea faptul că „nemuritoarele-i glorii" fuseseră salvate de umbra cortinei de fier. Cele două procese intelectuale paralele ale orientalismului și elenismului, care datează amîndouă din secolul al XVIII-lea, au creat puncte de referință și parametri de influență importanți pentru evoluția ideii de Europa de Est. Lucru interesant, ideea de Europa ca întreg a devenit o noțiune culturală însemnată exact atunci cînd continentul a fost conceput ca fiind format din două părți. Istoricul italian Federico Chabod, discutînd posibilitățile de unificare a Europei după Al Doilea Război Mondial, argumenta că ideea de Europa a căpătat un caracter coerent și o semnificație filozofică laică în Epoca Luminilor. Chabod dădea o mare importanță scrierilor lui Montesquieu, opoziției dintre Europa și Orient în *Scrisorile persane* și dintre libertatea europeană și despotismul asiatic în *Spiritul legilor*.[7] Totuși, aceste opoziții permiteau existența unui spațiu cultural intermediar, în care s-a dezvoltat ideea de Europa de Est.

Geografia Filozofică era un amuzament, un joc fără reguli, așa încît nu era necesar să călătorești prin Europa de Est ca să poți participa la descoperirea ei din punct de vedere intelectual. Cîțiva au întreprins această călătorie, făcînd pregătiri solemne și bucurîndu-se de o publicitate internațională. În 1766, doamna Geoffrin a părăsit compania filozofilor salonului ei din Paris ca să-i facă o vizită regelui Poloniei, iar în 1773 Diderot s-a dus la Sankt-Petersburg ca să-și prezinte omagiile Ecaterinei a II-a. Dar nimeni nu a scris despre Rusia cu mai multă autoritate și cu mai mult entuziasm

decît Voltaire, care nu a călătorit niciodată la est de Berlin, și nimeni nu a dat dovadă de mai multă pasiune și creativitate în numele Poloniei decît Rousseau, care nu a depășit niciodată hotarul estic al Elveției. Mozart a călătorit din Europa de Vest în Europa de Est, trecînd granița printr-un loc în care cele două se întîlneau și se amestecau într-un mod greu de definit, între Viena și Praga. De fapt, Praga se află la nord de Viena și puțin către vest, dar pentru Mozart, ca și pentru noi în secolul al XX-lea, era o călătorie în Europa de Est, în Boemia slavă. Mozart a marcat trecerea frontierei în modul său caracteristic, adoptînd o identitate nouă pentru sine, pentru familia și pentru prietenii săi, exprimată prin numele fanteziste pseudoorientale: „Eu sînt Punkititití. Soția mea este Schabla Pumfa. Hofer este Rozka Pumpa. Stadler este Notschibikitschibi."[8] Cortina dintre Viena și Praga fusese creată prin această operă bufă frivolă cu mult înainte ca ea să coboare peste continent în varianta ei de fier.

Fanteziste sau filozofice, rezultat al imaginației extravagante sau al erudiției răbdătoare, studiile asupra Europei de Est erau, ca și orientalismul, o formă de cucerire intelectuală, împletind cunoașterea cu puterea, instaurînd raporturi de dominare și subordonare. Ca și în cazul Orientului, descoperirea și luarea Europei de Est în stăpînire intelectuală nu puteau fi separate de eventualitatea unei cuceriri reale. Experții francezi în Europa de Est din secolul al XVIII-lea au sfîrșit sub regimul lui Napoleon ca membri ai Academiei sale, iar descoperirea Europei de Est de către Iluminism a deschis curînd calea cuceririi și dominației. Crearea de către Napoleon a Marelui Ducat al Varșoviei în 1807, anexarea părții adriatice a Iliriei în 1809 și în cele din urmă campania din Rusia din 1812 au pus Geografia Filozofică în slujba redefinirii militare a granițelor. Nu era ultima oară cînd armatele Europei de Vest încercau să întemeieze un imperiu în Europa de Est.

Immanuel Wallerstein, în a sa istorie economică a „originilor economiei globale europene", situează în secolul al XVI-lea apariția unui „centru" capitalist în Europa de Vest care își exercita hegemonia economică asupra „periferiei" reprezentate de Europa de Est (și de America Latină) și care a antrenat o „evoluție divergentă complementară" pornind de la o minoră inegalitate economică inițială.[9] Rolul economic principal al Europei de Est ca „periferie" a Europei de Vest era să exporte grîne — un produs al muncii forțate în cadrul „celei de-a doua servituți" postmedievale. Dar demonstrația lui Wallerstein se bazează aproape exclusiv pe cazul Poloniei, a cărei economie depindea într-adevăr în mare măsură de exportul baltic de grîu de la Gdańsk la Amsterdam. Wallerstein recunoaște clar că unele dintre țările Europei de Est moderne nu făceau parte nici măcar din periferia economiei globale europene în secolul al XVI-lea: „Rusia se afla în afară, dar Polonia înăuntru. Ungaria înăuntru, Imperiul Otoman în afară."[10] Identificarea Europei de Est ca periferie economică implică într-o anumită măsură preluarea unei unități culturale construite în secolul al XVIII-lea și proiectarea ei în trecut pentru a structura un model economic anterior. De fapt, factorii sociali și economici nu au fost nici pe departe singurii răspunzători de reunirea unor țări sub numele de Europa de Est.

Problematica legată de conceptele istorice de centru și periferie, ridicată de Wallerstein în anii '70, a căpătat o importanță centrală în cadrul studiilor est-europene, și în 1985 la Bellagio a avut loc o conferință academică internațională care a discutat „Originile înapoierii în Europa de Est". Eric Hobsbawm a făcut o comparație între Elveția și Albania, țări care în aparență au același relief și aceleași resurse, dar care au avut destine economice extrem de diferite. Robert Brenner a argumentat că „problema înapoierii în Europa de Est este prost pusă", întrucît „din punct de vedere istoric, nedezvoltarea este mai degrabă o regulă decît o excepție", așa că ceea ce trebuie explicat este dezvoltarea capitalistă excepțională a Europei de Vest. Participanții la conferință au recunoscut că „Europa de Est nu este cîtuși de puțin un întreg unitar", că diferitele ei părți „s-au subordonat economic" Europei de Vest la momente diferite și că sînt „înapoiate în multe moduri diferite".[11] Chestiunile de înapoiere și dezvoltare în Europa de Est au fost abordate și formulate în secolul al XVIII-lea (și nu în primul rînd ca niște chestiuni de ordin economic) și ele continuă să structureze modul în care concepem aceste țări. Localizarea ambiguă a Europei de Est, în Europa, dar fără ca ea să fie întru totul europeană, a făcut necesare

noțiuni precum „înapoiere“ și „dezvoltare“ care să medieze între polul civilizației și cel al barbariei. De fapt, în secolul al XVIII-lea Europa de Est i-a furnizat Europei de Vest primul model de subdezvoltare, un concept pe care acum îl aplicăm în întreaga lume.

Însăși ideea unei conferințe internaționale a savanților care s-au întîlnit la Bellagio sub auspiciile Fundației Rockefeller ca să discute „problema înapoierii în Europa de Est“ este în deplină concordanță cu modul iluminist de abordare a problemei. La Ferney, de cealaltă parte a Alpilor față de Bellagio, Voltaire și-a consacrat geniul timp de douăzeci de ani unui simpozion solitar asupra înapoierii Europei de Est. La Paris, fiziocrații se întîlneau regulat în salonul lui Victor Riqueti, marchiz de Mirabeau, tatăl revoluționarului, ca să discute aspectele specific economice ale problemei. De fapt, în 1774 salonul din Paris a trimis un fiziocrat în Polonia cu multă tevatură, tot așa cum în 1989 catedra de economie de la Harvard a trimis un profesor în Polonia. Revoluția din 1989 a dat, desigur, un sens dramatic chestiunii „înapoierii“ Europei de Est, pe măsură ce noile guverne încearcă să se debaraseze de rămășițele comunismului și să intre în economia globală a capitalismului de piață. Apelarea la sfaturile experților și la asistența economică din afară va fi cu siguranță interpretată ca cea mai bună dovadă a succesului nostru economic și a înapoierii Europei de Est. Pe cînd Comunitatea Europeană se pregătea să se constituie ca o uniune economică, „Europa anului 1992“, o bancă specială, Banca Europeană pentru Reconstrucție și Dezvoltare, a fost creată ca să se ocupe cu problemele speciale ale Europei de Est. În Europa anilor ’90, Europa de Est va continua să penduleze între includere și excludere, atît din punctul de vedere al relațiilor economice, cît și din cel al recunoașterii culturale.

Filozofii iluminiști au studiat și exploatat această situație ambiguă a Europei de Est, exprimînd-o în termeni de înapoiere și dezvoltare, transformînd-o într-o caracteristică definitorie care aduna țări diferite sub semnul Europei de Est. Deja în Renaștere era posibil să descrii Polonia în acești termeni, și Erasm scria în 1523 „ca să felicite un popor care, deși rău privit în trecut ca barbar, acum a progresat atît de mult în ceea ce privește literele, legile, obiceiurile, religia și orice alt domeniu care-l poate feri de acuzația de lipsă de rafinament, încît se poate lua la întrecere cu cele mai alese și lăudate dintre națiuni“[12]. Pentru Erasm, depășirea stării de barbarie nu are nimic de a face cu dezvoltarea economică. Montaigne, în secolul al XVI-lea, îi considera pe toți oamenii compatrioții săi și „l-ar fi îmbrățișat pe un polonez ca pe un francez“, deși poate că acest mult lăudat cosmopolitism presupunea tot atîta condescendență ca și laudele lui Erasm. Cînd un prinț francez a devenit regele Poloniei în 1573 numai ca să renunțe la coroană în anul următor pentru a se întoarce în Franța ca Henric al III-lea, Philippe Desportes, poetul francez din anturajul său, a scris un sarcastic „Adio Polonia“. Adio gheață și zăpadă, maniere lipsite de eleganță, adio „popor barbar“.[13]

În prima jumătate a secolului al XVI-lea Rabelais îi enumera împreună pe „moscoviți, indieni, persani și troglodiți“, sugerînd includerea Rusiei în sfera orientală sau chiar mitologică.[14] După ce în al șaselea deceniu al secolului al XVI-lea exploratorul englez Richard Chancellor a descoperit drumul către Rusia prin Marea Arctică și după ce a fost înființată Compania Moscovită de comerț, relatările despre Rusia au devenit o preocupare mai importantă. Au fost incluse în culegerea elizabetană a lui Richard Hakluyt *Principal Navigations, Voyages, and Discoveries of the English Nation* (*Principalele călătorii pe mare, peregrinări și descoperiri ale poporului englez*), împreună cu istorisiri despre Lumea Nouă. În 1600 un mercenar francez, căpitanul Jacques Margeret, a intrat în solda țarului rus Boris Godunov și a sfîrșit prin a publica cea mai serioasă relatare franțuzească despre Rusia din secolul al XVII-lea. Rușii erau identificați drept „cei numiți odinioară sciți“, în linii mari „un popor complet necioplit și barbar“. În plus, Rusia era descrisă ca fiind plină de ciudățenii mitologice ale naturii, incluzînd un animal-plantă înrădăcinat în pămînt: „Oile mănîncă iarba din jurul lor și apoi mor. Sînt de mărimea unui miel și au lîna cîrlionțată. Unele piei sînt complet albe, altele au cîteva pete. Am văzut mai multe asemenea piei.“[15] În timp ce căpitanul Margeret era în Rusia, un alt soldat aventurier, căpitanul John Smith, a traversat continentul, din Anglia pînă în Europa aflată sub stăpînire otomană, în cursul unei expediții care a fost rezumată ca „serviciul său militar și stratagemele sale de război în Ungaria, Transilvania, Valahia și Moldova,

contra turcilor și a tătarilor". A fost făcut prizonier de tătarii din Crimeea în 1603, așa cum în 1607 va fi prins din nou în Virginia, de către amerindienii din Confederația Powhatan, urmînd să fie salvat de indianca de treisprezece ani Pocahontas. A scăpat din sclavia tătarilor ucigîndu-și stăpînul, apoi a călătorit prin Rusia, Ucraina și Polonia, pe care le-a descris lapidar ca pe niște „țări mai degrabă de plîns decît de invidiat". Ca urmare a experiențelor sale ca prizonier și ca sclav al tătarilor era în măsură să declare că Hoarda era imposibil de descris: „Acum trebuie să înțelegeți că Hoarda și Sciția sînt una și aceeași țară; dar o țară atît de mare și de întinsă încît cu greu s-ar putea găsi cineva care s-o poată descrie cum se cuvine, pe ea și pe toate neamurile de sălbatici fără milă care o populează."[16] Din vremea lui Herodot, sciții erau cunoscuți ca un neam barbar din punctul de vedere al vechilor greci; cînd europenii au sărit peste germanii lui Tacit ca să-și îndrepte atenția asupra sciților lui Herodot, direcția în care se găseau țările barbarilor s-a schimbat de la nord la est. Numele de sciți a fost extins în secolul al XVIII-lea la toți est-europenii pînă cînd Herder, găsindu-le o asemănare cu un alt neam barbar din istoria antică, le-a dat identitatea lor modernă de slavi.

Cea mai influentă relatare despre Rusia din secolul al XVII-lea a fost cea scrisă de Adam Olearius, care a călătorit în al patrulea deceniu al secolului al XVII-lea împreună cu o misiune diplomatică germană de la curtea de Holstein, ca să negocieze stabilirea unor rute comerciale cu Persia prin Rusia. O asemenea însărcinare arăta importanța economică a Rusiei, ca și legăturile ei cu Orientul, dar lucrarea lui Olearius, apărută în 1647 în limba germană și republicată de nenumărate ori în cursul secolului al XVII-lea în germană, franceză, olandeză, engleză și italiană, evalua Rusia în general după standarde neeconomice. Olearius povestea despre ruși că „pielea lor are aceeași culoare ca și cea a celorlalți europeni". O asemenea observație arată cît de puțin se presupunea că știu cititorii săi despre Rusia. „Dacă studiezi spiritul, moravurile și modul de viață al rușilor — scria Olearius într-o vreme cînd foarte puțini avuseseră ocazia s-o facă — nu poți să nu-i consideri barbari." În continuare îi condamna pe motive în primul rînd etice pentru că foloseau „cuvinte urîte și dezgustătoare", pentru lipsa „bunelor maniere" („oamenii aceștia trag vînturi și rîgîie în mod zgomotos"), pentru „poftele cărnii și preacurvie", ca și pentru „acea oribilă desfrînare pe care o numim sodomie", comisă pînă și cu caii. Exista poate o urmă de judecată economică în aprecierea lui că rușii erau „buni doar să fie sclavi" și trebuiau să fie „puși la muncă cu ciomagul și cu biciul".[17] Iluminismul va concepe Rusia într-un spirit meliorist, imaginîndu-și ieșirea Rusiei din starea de barbarie și îndreptarea moravurilor. Posibilitatea unei asemenea „mîntuiri" a rușilor poate fi întrevăzută în *Brief History of Moscovia* (*Scurtă istorie a Moscoviei*), scrisă de John Milton, probabil în al patrulea deceniu al secolului al XVII-lea. Viitorul poet al *Paradisului pierdut* și al *Paradisului regăsit* explica interesul său pentru Rusia prin faptul că aceasta „era cea mai nordică regiune a Europei considerată civilizată"[18]. Iluminismul va redescoperi Rusia ca regiune estică a continentului, punînd-o, din punct de vedere filozofic și geografic, în rînd cu celelalte țări ale Europei de Est.

La 23 martie 1772 James Boswell l-a găsit pe Samuel Johnson „ocupat cu pregătirea celei de-a patra ediții a Dicționarului său *in folio*". Au discutat un neologism contemporan pe care Johnson nu-l includea în dicționar, considerîndu-l incorect: „Nu voia să admită cuvîntul «civilizație» (*civilization*), ci doar cuvîntul «civilitate» (*civility*). Cu tot respectul pentru el, părerea mea a fost că «civilizație», de la «a civiliza» (*to civilize*), era un cuvînt mai bun ca antonim al lui «barbarie» (*barbarity*)." În aceeași zi a avut loc o discuție despre etimologii și despre familiile de limbi, iar Johnson a observat că „limba din Boemia este sclavonă pură". Cînd cineva a remarcat niște asemănări cu germana, Johnson a replicat: „Dar, domnule, sigur că în acele părți ale Boemiei care se învecinează cu Germania se folosesc cuvinte împrumutate din germană, iar în cele care se învecinează cu Hoarda cuvinte tătărești."[19] Reflectînd la acea zi două secole mai tîrziu, putem vedea două idei care evoluau simultan: ideea de civilizație, concepută ca opusul barbariei, și ideea de Europa de Est, concepută ca „Sclavonia". Boswell și Johnson le tratau ca pe două probleme distincte, legate doar prin faptul că aveau de-a face cu dicționarul, dar privind retrospectiv ne dăm seama că relația dintre ele era mult mai strînsă. Noua idee

and the Eighteenth Century, vol. 241, Voltaire Foundation, Oxford, 1986, pp. 191–192; Emanuel Rostworowski, „Républicanisme «Sarmate» et les Lumières", în *Studies on Voltaire and the Eighteenth Century*, ed. Theodore Besterman, vol. XXVI, Institut et Musée Voltaire, Geneva, 1963, p. 1417; Fabre, *op. cit.*, p. 316; vezi și Stanisław Kot, *Rzeczpospolita Polska w literaturze politycznej Zachodu*, Nakladem Krakowskiej Spólki Wydawniczej, Cracovia, 1919; Ryszard W. Woloszynski, „La Pologne vue par l'Europe au XVIIIe siècle", *Acta Poloniae historica*, 1965, pp. 22–42; și Woloszynski, *Polska w opiniach francuzów: Rulhière i jego wspólczesni*, Panstwowe Wydawnictwo Naukowe, Varșovia, 1964.

78. Voltaire, „Essai historique et critique sur les dissensions des églises de Pologne", 1767, *Oeuvres de Voltaire: Mélanges Historiques*, vol. II, P. Pourrat Frères, Paris, 1839, pp. 57–60; Fabre, *op. cit.*, p. 634, nota 144.

79. Emanuel Rostworowski, „Voltaire et la Pologne", *Studies on Voltaire and the Eighteenth Century*, ed. Theodore Besterman, vol. LXII, Institut et Musée Voltaire, Geneva, 1968, p. 114; Fabre, *op. cit.*, p. 323.

80. Voltaire, „Discours aux confédérés catholiques de Kaminieck en Pologne, par le major Kaiserling, au service du roi de Prusse", 1768, *Oeuvres de Voltaire: Politiques et Législation*, vol. II, P. Pourrat Frères, Paris, 1839, pp. 154, 165–166.

81. Voltaire and Catherine, *Correspondence*, în *Documents of Catherine the Great: The Correspondence with Voltaire and the Instruction of 1767*, ed. W. F. Reddaway, 1931, Russell & Russell, New York, 1971, p. 109; Dzwigala, *op. cit.*, p. 198.

82. Jean-Paul Marat, *Les Aventures du jeune comte Potowski*, ed. Claire Nicolas-Lelièvre, Renaudot, Paris, 1989, pp. 118, 130.

83. Marek Tomaszewski, „L'Univers héroique polonais dans *Les Amours du chevalier de Faublas* et son impact sur l'imaginaire social à la fin du XVIIIe siècle", *Revue de Littérature Comparée*, nr. 2, aprilie–iunie 1990, pp. 430–431.

84. Voltaire, *Les Lois de Minos*, în *Oeuvres complètes de Voltaire*, vol. 5, *Théâtre*, Perronneau, Paris, 1817, p. 296.

85. Fabre, *op. cit.*, p. 249.

86. Marat, *Les Aventures*, p. 256; Dzwigala, *op. cit.*, p. 201; M. Romain-Cornut, *Voltaire: complice et conseiller du partage de la Pologne*, ediția a doua, Jacques Lecoffre, Paris, 1846, pp. 17–21.

87. Ambroise Jobert, *Magnats polonais et physiocrates français (1767–1774)*, Librairie Droz, Paris, 1941, p. 20.

88. Jobert, *op. cit.*, pp. 51, 86; Larry Wolff, *The Vatican and Poland in the Age of the Partitions: Diplomatic and Cultural Encounters at the Warsaw Nunciature*, Columbia Univ. Press, East European Monographs, New York și Boulder, 1988, cap. VII.

89. Jobert, *op. cit.*, pp. 24–27.

90. *Ibid.*, pp. 27–32.

91. *Ibid.*, pp. 36–38; vezi și Kasimir Opalek, „Les Physiocrates et leur rôle dans le renouveau culturel au siècle des Lumières en Pologne", în *Utopie et Institutions au XVIIIe siècle: Le Pragmatisme des Lumières*, ed. Pierre Francastel, Mouton, Paris și Haga, 1963, pp. 169–184.

92. Jobert, *op. cit.*, pp. 45–48. Rousseau, *op cit.*, p. 220.

93. Jobert, *op. cit.*, p. 57; Wolff, *op. cit.*, cap. V.

94. Jobert, *op. cit.*, pp. 60–62.

95. *Ibid.*, pp. 64–66.

96. *Ibid.*, pp. 67–71.

97. *Ibid.*, pp. 72–73, 77.

98. *Ibid.*, pp. 79–82.

99. Adam Smith, *Avuția națiunilor*, trad. de Al. Hallunga, Editura Academiei R.P.R., București, p. 166.

100. *Ibid.*, p. 308.

101. Claude Carloman de Rulhière, *A History or Anecdotes of the Revolution in Russia in the Year 1762*, Londra, 1797; republicat: Arno Press și New York Times, New York, 1970, p. 1.

102. Alice Chevalier, *Claude Carloman de Rulhière, premier historien de la Pologne: sa vie et son oeuvre historique*, Les Editions Domat-Montchrestien, Paris, 1939, pp. 105–114; Pierre Ségur, *Le Royaume*, pp. 220–224.

103. Rulhière, *Anecdotes of the Revolution in Russia*, pp. viii–ix, 52; Chevalier, *op. cit.*, pp. 74, 115–116.

104. Chevalier, *op. cit.*, pp. 43–44.

105. Claude Carloman de Rulhière, *Révolutions de Pologne*, vol. I, ed. Christien Ostrowski, Librairie de Firmin Didot Frères, Paris, 1862, p. 1.

106. Rulhière, *Révolutions de Pologne*, I, pp. 6–7.

107. Chevalier, *op. cit.*, pp. 121–122.

108. *Ibid.*, pp. 152–154.

109. *Ibidem*.

110. *Ibid.*, p. 155.

111. *Ibid.*, pp. 160–162, 166, 175.

112. *Ibid.*, pp. 233, 330–333.

113. Giacomo Casanova, *Istoria delle Turbolenze della Polonia*, ed. Giacinto Spagnoletti, Guida Editori, Neapole, 1974, pp. 100, 447.
114. Casanova, *op. cit.*, p. 54; Chevalier, *op. cit.*, p. 250; Fabre, *op. cit.*, p. 7.
115. Chevalier, *op. cit.*, pp. 244, 295.
116. *Ibid.*, pp. 168–169, 182–183.
117. *Ibid.*, pp. 372–380.
118. Fabre, *op. cit.*, p. 571, nota 42.
119. Marquis de Sade, *Aline et Valcour*, în *Oeuvres*, ed. Michel Delon, vol. I, Gallimard, Paris, 1990, pp. 852–853.
120. Fabre, *op. cit.*, p. 510; vezi și Emanuel Rostworowski, *Ostatni Król Rzeczypospolitej: geneza i upadek konstytucji 3 maja*, Wiedza Powszechna, Varșovia, 1966.
121. Marcel Handelsman, „La Constitution polonaise du 3 mai 1791 et l'opinion française", în *La Révolution Française*, vol. LVIII, Paris, 1910, pp. 416, 425, 429, 433.
122. Fabre, *op. cit.*, pp. 27, 575, nota 28.
123. M. S. Anderson, *Britain's Discovery of Russia 1553–1815*, St. Martin's Press, New York, 1958, pp. 165–169.
124. Lortholary, *op. cit.*, p. 263; Anderson, *op. cit.*, p. 193; Robert Arnold, *Geschichte der Deutschen Polenlitteratur: von den Anfängen bis 1800*, Max Niemeyer, Halle, 1900, p. 168.
125. Thomas Campbell, „Poland", în *English Romantic Writers*, ed. David Perkins, Harcourt, Brace & World, New York, 1967, p. 603.
126. Lortholary, *op. cit.*, pp. 263–264.
127. Elisabeth Vigée-Leburn, *The Memoirs of Elisabeth Vigée-Le Brun*, trad. Siân Evans, Indiana Univ. Press, Bloomington, 1989, pp. 161, 189; Dmitri von Mohrenschildt, *Russia in the Intellectual Life of Eighteenth-Century France*, Columbia Univ. Press, New York, 1936, pp. 25–26.
128. Vigée-Le Brun, *op. cit.*, pp. 208, 366; Fabre, *op. cit.*, p. 552.
129. William Cobbett, *Letters to the Right Honourable Lord Hawkesbury*, ediția a doua, Cobbett and Morgan, Londra, 1802, p. 82.
130. George Kennan, *Memoirs 1925–1950*, Pantheon Books, New York, 1967, pp. 29–30.
131. Cobbett, *op. cit.*, p. 83.
132. Kennan, *op. cit.*, p. 26.

7 ♦ Barbarii în istoria antică și în antropologia modernă

1. Nicolae Iorga, *Les Voyageurs Français dans l'Orient Européen*, Boivin, Paris, p. 105.
2. Charles de Peyssonnel, *Observations historiques et géographiques sur les peuples barbares qui ont habité les bords du Danube et du Pont-Euxin*, Chez N. M. Tilliard, Paris, 1765, pp. 1–2.
3. *Ibid.*, pp. 4–7.
4. *Ibid.*, p. 30.
5. *Ibid.*, p. 39.
6. *Ibid.*, pp. 50–51.
7. *Ibid.*, pp. 194–195.
8. Robert și Robert de Vaugondy, *Atlas universel*, vol. I, Paris, 1757, hărțile 4, 12.
9. Jean-Baptiste d'Anville, *A Complete Body of Ancient Geography*, Robert Sayer, Londra, 1771, hărțile 1, 3.
10. François Hartog, *The Mirror of Herodotus: The Representation of the Other in the Writing of History*, trad. Janet Lloyd, Univ. of California Press, Berkeley, 1988, p. 30.
11. Albert Lortholary, *Le Mirage russe en France au XVIIIe siècle*, Boivin, Paris, 1951, p. 297, nota 87; Albert Gyergyai, „Un correspondant hongrois de Voltaire: le comte Fekete de Galanta", în *Studies on Voltaire and the Eighteenth Century*, vol. 25, ed. Theodore Besterman, Institut et Musée Voltaire, Geneva, 1963, p. 789.
12. Peyssonnel, *op. cit.*, pp. vii–ix, xv–xvi.
13. *Ibid.*, pp. xxxvi–xl.
14. *Ibid.*, pp. 9–10, 71.
15. Pierre-Charles Levesque, *Histoire de Russie*, Chez Pierre-François Fauche, Hamburg și Braunschweig, 1800, pp. viii–ix.
16. Claude Carloman de Rulhière, *Révolutions de Pologne*, vol. I, ed. Christien Ostrowski, Librairie de Firmin Didot Frères, Paris, 1862, pp. 1–2; Levesque, *op. cit.*, I, pp. 1–6.
17. Levesque, *op. cit.*, I, pp. 55–56.
18. Dmitri von Mohrenschildt, *Russia in the Intellectual Life of Eighteenth-Century France*, Columbia Univ. Press, New York, 1936, p. 227.
19. Claude-Louis de Sacy, *Histoire générale de Hongrie: depuis la première invasion des Huns, jusqu'à nos jours*, vol. I, Yverdon, 1780, pp. vii, xxxi.

20. Iorga, *op. cit.*, pp. 104–108; Robert Darnton, *Mesmerism and the End of the Enlightenment in France*, Harvard Univ. Press, Cambridge, Mass., 1968, pp. 98–100; Jean-Louis Carra, *Histoire de la Moldavie et de la Valachie*, Société Tipographique des Deux-Ponts, Iaşi, 1777, pp. ix, xvi–xvii, 220.

21. Alexandre-Maurice Blanc de Lanautte, comte d'Hauterive, *Mémoire sur l'état ancien et actuel de la Moldavie: présenté à S. A. S. le prince Alexandre Ypsilanti, Hospodar régnant, en 1787, par le comte d'Hauterive*, L'Institut d'arts graphiques Carol Göbl, Bucureşti, 1902, pp. 20–22.

22. Jean-Jacques Rousseau, *Considérations sur le gouvernement de Pologne*, în *Discours sur l'économie politique, Projet de constitution pour la Corse, Considérations sur le gouvernement de Pologne*, ed. Barbara de Negroni, Flammarion, Paris, 1990, pp. 170–177.

23. Hauterive, *Mémoire*, pp. 42–44; Hauterive, „La Moldavie en 1785: faisant suite au journal d'un voyage de Constantinople à Jassy", in *Mémoire sur l'état ancien et actuel de la Moldavie: présenté à S. A. S. le prince Alexandre Ypsilanti, Hospodar régnant, en 1787, par le comte d'Hauterive*, L'Institut d'arts graphiques Carol Göbl, Bucureşti, 1902, pp. 357–358.

24. Hauterive, *Mémoire*, p. 236.

25. *Ibid.*, p. 176; Hauterive, „La Moldavie", p. 359.

26. Hauterive, „La Moldavie", pp. 331–332.

27. Hauterive, *Mémoire*, pp. 252, 258.

28. *Ibid.*, pp. 264–266.

29. *Ibid.*, pp. 266–270.

30. *Ibid.*, p. 78.

31. Louis-Philippe, comte de Ségur, *Mémoires, souvenirs et anecdotes, par le comte de Ségur*, vol. I, în *Bibliothèque des mémoires relatifs à l'histoire de France pendant le 18e siècle*, vol. XIX, ed. M. Fs. Barrière, Librairie de Firmin Didot Frères, Paris, 1859, pp. 329–330.

32. Edward Gibbon, *The Decline and Fall of the Roman Empire*, Modern Library, New York, fără dată, I, p. 6.

33. Gibbon, *op. cit.*, I, pp. 211–214.

34. *Ibid.*, I, p. 214.

35. Voltaire, *Essai sur les moeurs*, in *Oeuvres complètes de Voltaire*, vol. III, Chez Furne, Paris, p. 583.

36. Gibbon, II, *op. cit.*, pp. 245–247, 254, 263.

37. *Ibid.*, II, p. 591.

38. *Ibid.*, II, pp. 591–594.

39. *Ibid.*, III, p. 61.

40. *Ibid.*, III, p. 316.

41. *Ibid.*, III, pp. 317–318.

42. *Ibid.*, III, pp. 318–319, nota 8.

43. *Ibid.*, III, pp. 321–322.

44. *Ibid.*, III, pp. 322–323.

45. *Ibid.*, III, pp. 322–323, nota 22; Janos Gulya, „Some Eighteenth Century Antecedents of Nineteenth Century Linguistics: The Discovery of Finno-Ugrian", *Studies in the History of Linguistics: Traditions and Paradigms*, ed. Dell Hymes, Indiana Univ. Press, Bloomington, 1974, pp. 260–263.

46. Gibbon, III, *op. cit.*, pp. 324–326, 329.

47. *Ibid.*, III, pp. 330–331, nota 45.

48. *Ibid.*, III, pp. 332–333, 335, nota 58, 337.

49. *Ibid.*, III, p. 343.

50. *Ibid.*, III, pp. 343–344; David Spadafora, *The Idea of Progress in Eighteenth Century Britain*, Yale Univ. Press, New Haven, Conn., 1990, pp. 223–224; Roy Porter, „Civilization, Barbarism, and Progress" (cap. 6), *Edward Gibbon: Making History,* Weindenfeld and Nicolson, Londra, 1988, pp. 135–157.

51. Johann Gottfried Herder, *Journal meiner Reise im Jahr 1769*, ed. Katharina Mommsen, Philipp Reclam, Stuttgart, 1976, p. 7.

52. *Ibid.*, p. 15.

53. *Ibid.*, pp. 38–39.

54. *Ibid.*, pp. 77–78.

55. *Ibid.*, pp. 80–81.

56. *Ibid.*, p. 90.

57. *Ibid.*, pp. 91–92.

58. *Ibid.*, pp. 101–102; Konrad Bittner, „Die Beurteilung der russischen Politik im 18. Jahrhundert durch Johann Gottfried Herder", în *Im Geiste Herders*, ed. Erich Keyser, Holzner-Verlag, Kitzingen am Main, 1953, p. 47.

59. Robert T. Clark, *Herder: His Life and Thought*, Univ. of California Press, Berkeley, p. 60.

60. Bittner, *op. cit.*, pp. 50–51.

61. *Ibid.*, pp. 68–69.

62. Herder, „Von Ähnlichkeit der mittlern englischen und deutschen Dichtkunst", *Herders Werke*, vol. II, ed. Regine Otto, Aufbau-Verlag, Berlin şi Weimar, 1982, p. 289.

63. Herder, „Von Ähnlichkeit", p. 290.

64. Rousseau, *op. cit.*, pp. 171–173.
65. Herder, *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*, în *Herders Werke*, vol. IV, ed. Regine Otto, Aufbau-Verlag, Berlin și Weimar, 1982, pp. 385–386.
66. *Ibid.*, p. 393.
67. *Ibid.*, pp. 393–395.
68. *Ibid.*, p. 395.
69. Herder, *Outlines of a Philosophy of the History of Man*, trad. T. Churchill, Bergman, New York, pp. 483–484.
70. Herder, *Ideen zur Philosophie der Geschichte*, p. 395.
71. *Ibid.*, pp. 396–397.
72. *Ibid.*, pp. 463–464.
73. Immanuel Kant, „Der Charakter des Volks", *Die anthropologische Charakteristik*, în *Schriften zur Anthropologie, Geschichtsphilosophie, Politik, und Pädagogik, 2, Werkausgabe*, vol. XII, Suhrkamp Verlag, Frankfurt, 1977, p. 670.
74. Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Prelegeri de filozofie a istoriei*, trad. de Petru Drăghici și Radu Stoichiță, Editura Academiei R. S. R., București, 1968, p. 332.
75. Alberto Fortis, *Travels into Dalmatia: Containing General Observations on the Natural History of that Country and the Neighbouring Islands; the Natural Productions, Arts, Manners and Customs of the Inhabitants*, Londra, 1778, republicat: Arno Press și New York Times, New York, 1971, p. iv.
76. Michèle Duchet, *Anthropologie et Histoire au siècle des lumières: Buffon, Voltaire, Rousseau, Diderot*, François Maspero, Paris, 1971; Giuseppe Cocchiara, *The History of Folklore in Europe*, trad. John N. McDaniel, Institute for the Study of Human Issues, Philadelphia, 1981.
77. Voltaire, *Essai sur les moeurs*, pp. 607–609.
78. P. J. Marshall și Glyndwr Williams, *The Great Map of Mankind: British Perceptions of the World in the Age of Enlightenment*, J. M. Dent, Londra, 1982, epigraf; Spadafora, pp. 253–320.
79. Gianfranco Torcellan, „Profilo di Alberto Fortis", în *Settecento Veneto e altri scritti storici*, G. Giappichelli, Torino, 1969, pp. 273–279.
80. Torcellan, *op. cit.*, p. 283; Voltaire, *Essai sur les moeurs*, p. 561.
81. Fortis, *op. cit.*, pp. 45–47.
82. *Ibid.*, p. 44.
83. Gibbon, II, *op. cit.*, p. 593; Fortis, *op. cit.*, p. 44.
84. Duchet, *op. cit.*, p. 12.
85. Fortis, *op. cit.*, pp. 51–58.

86. *Ibid.*, pp. 60–61.
87. *Ibid.*, pp. 61–62.
88. Carlo Ginzburg, *Ecstasies: Deciphering the Witches' Sabbath*, trad. Raymond Rosenthal, Pantheon Books, New York, 1991, pp. 207–225.
89. Fortis, *op. cit.*, p. 63.
90. *Ibid.*, pp. 66–67, 70–75.
91. *Ibid.*, pp. 77, 82.
92. Giovanni Lovrich, *Osservazioni di Giovanni Lovrich sopra diversi pezzi del Viaggio in Dalmazia del Signor Abate Alberto Fortis*, Francesco Sansoni, Veneția, 1776, pp. 79, 81, 116.
93. Torcellan, *op. cit.*, p. 288.
94. *Ibid.*, pp. 290–291.
95. Fortis, p. 82.
96. *Ibid.*, p. 83.
97. *Ibidem.*
98. Johann Wolfgang von Goethe, „Klaggesang: von der edlen Frauen des Asan Aga, aus dem Morlackischen", *Sämtliche Werke*, vol. I, Artemis Verlag, Zürich, 1977, p. 301.
99. Stephen Clissold, ed., *A Short History of Yugoslavia*, Cambridge Univ. Press, Cambridge, 1968, p. 119.
100. Ruggiero Giuseppe Boscovich, *Giornale di un Viaggio da Constantinopoli in Polonia dell'abate Ruggiero Giuseppe Boscovich*, Giordano Editore, Milano, 1966, pp. 6, 37–38.
101. Fortis, *op. cit.*, p. 84; Cocchiara, *op. cit.*, pp. 135–140.
102. Fortis, *op. cit.*, p. 85.
103. *Ibid.*, p. 86.
104. *Ibidem.*
105. Desnos, „L'Europe divisée selon l'étendue de ses principales parties", Paris, 1772 (Harvard); Ségur, *Mémoires, souvenirs et anecdotes, par le comte de Ségur*, vol. II, în *Bibliothèque des mémoires relatifs à l'histoire de France pendant le 18e siècle*, vol. XX, ed. M. Fs. Barrière, Librairie de Firmin Didot Frères, Paris, 1859, p. 66.
106. Bittner, *op. cit.*, p. 60.
107. William Coxe, *Travels in Poland and Russia*, în *Travels in Poland, Russia, Sweden, and Denmark*, ediția a cincea, Londra, 1802; republicat: Arno Press și New York Times, New York, 1970, I, pp. 273–274.
108. *Ibid.*, I, pp. 392–393.
109. *Ibid.*, II, pp. 74–75.
110. Fortis, *op. cit.*, pp. 88–89.

8 ♦ Moravuri și antropometrie rasială

1. Robert Arnold, *Geschichte der Deutschen Polenlitteratur: von den Anfängen bis 1800*, Max Niemeyer, Halle, 1900, p. 145.
2. *Ibid.*, p. 52.
3. *Ibid.*, p. 87.
4. Johann Gottlieb Fichte, *Briefwechsel*, vol. I, ed. Hans Schulz, Georg Olms Verlagsbuchhandlung, Hildesheim, 1967, pp. 171–175.
5. Arnold, *op. cit.*, pp. 8–15, 40–56; Wolfgang Wippermann, *Der „Deutsche Drang nach Osten": Ideologie und Wirklichkeit eines politischen Schlagwortes*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1981, p. 22.
6. Arnold, *op. cit.*, pp. 27–29, 31–33, 95–96.
7. Fichte, *op. cit.*, p. 175.
8. *Ibid.*, p. 176.
9. *Ibid.*, pp. 176–178, 181–183.
10. Joachim Christoph Friedrich Schulz, *Reise nach Warschau: Eine Schilderung aus den Jahren 1791–1793*, ed. Klaus Zernack, în *Polnische Bibliothek*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt, 1982, pp. 10–13, 24–25, 32–33.
11. *Ibid.*, pp. 348–349.
12. Michael Burleigh, *Germany Turns Eastwards: A Study of Ostforschung in the Third Reich*, Cambridge Univ. Press., Cambridge, 1988, pp. 26–28, 105–107, 176–179.
13. Johann Gottfried Herder, *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*, în *Herders Werke*, vol. IV, ed. Regine Otto, Aufbau-Verlag, Berlin și Weimar, 1982, p. 472.
14. Gerhard Steiner, *Georg Forster*, J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung, Stuttgart, 1977, pp. 8–46.
15. Georg Forster, *Briefe*, în *Werke*, vol. IV, ed. Gerhard Steiner, Insel Verlag, Frankfurt, 1970, p. 320.
16. Arnold, *op. cit.*, pp. 108–109; Wippermann, *op. cit.*, p. 21.
17. Arnold, *op. cit.*, p. 109.
18. *Ibid.*, pp. 113–114.
19. Georg Forster, „Noch etwas über die Menschenrassen", în *Forsters Werke*, vol. I, Aufbau-Verlag, Berlin și Weimar, 1968, pp. 3–4, 16–17.
20. *Ibid.*, pp. 22, 25.
21. *Ibid.*, p. 33.
22. Fichte, *op. cit.*, pp. 183–184.
23. Schulz, *op. cit.*, p. 370; Arnold, *op. cit.*, p. 90.
24. Schulz, *op. cit.*, pp. 40, 43, 68, 70, 136, 177–178.

25. Arnold, *op. cit.*, pp. 78, 119–121, 161, 167–177.
26. *Ibid.*, pp. 127, 179–181.
27. *Ibid.*, pp. 190–191.
28. *Ibid.*, p. 161; Güssefeld, „Europa", Nürnberg, 1794 (Harvard); Güssefeld, „Charte von Europa", Nürnberg, 1798 (Harvard).
29. Arnold, *op. cit.*, p. 113.
30. Leopold Hoffmann, *Grosse Wahrheiten und Beweise in einem kleinen Auszuge aus der ungarischen Geschichte*, Frankfurt și Leipzig, 1792, pp. ii, xi–xii, xvii, xxi, xxv.
31. Fichte, *op. cit.*, pp. 185–187.
32. Arnold, *op. cit.*, pp. 63, 144.
33. Fichte, *op. cit.*, p. 214.
34. *Ibid.*, p. 196.
35. John Ledyard, *John Ledyard's Journey Through Russia and Siberia 1787–1788: The Journal and Selected Letters*, ed. Stephen D. Watrous, Univ. of Wisconsin Press., Madison, 1966, pp. 3–10.
36. *Ibid.*, p. 19.
37. *Ibid.*, pp. 123–124.
38. Mark Bassin, „Inventing Siberia: Visions of the Russian East in the Early Nineteenth Century", *American Historical Review* 26, nr. 3, iunie 1991, pp. 767–770.
39. Dmitri von Mohrenschildt, *Russia in the Intellectual Life of Eighteenth-Century France*, Columbia Univ. Press, New York, 1936, pp. 112–114; Albert Lortholary, *Le Mirage russe en France au XVIIIe siècle*, Boivin, Paris, 1951), pp. 191–197; Chappe d'Auteroche, *Voyage en Sibérie*, 4 volume, Chez Debure, Paris, 1768.
40. Ledyard, *op. cit.*, p. 143.
41. *Ibid.*, p. 144.
42. *Ibid.*, pp. 145, 153, 156–158, 161.
43. *Ibid.*, pp. 174, 177–178.
44. *Ibid.*, pp. 178–180, 193.
45. Michèle Duchet, *Anthropologie et Histoire au siècle des lumières: Buffon, Voltaire, Rousseau, Helvétius, Diderot*, François Maspero, Paris, 1971, p. 258; P. J. Marshall și Glyndwr Williams, *The Great Map of Mankind: British Perceptions of the World in the Age of Enlightenment*, J. M. Dent, Londra, 1982, p. 246; David Hume, „Of National Characters", în *Essays: Moral, Political, and Literary: By David Hume*, vol. I, ed. T. H. Green și T. H. Grose, Londra, 1882; republicat: Scientia Verlag Aalen, 1964, p. 252.
46. Ledyard, *op. cit.*, p. 127.

47. *Ibid.*, pp. 144, 164, 177, 182, 194–195.
48. *Ibid.*, pp. 145, 180.
49. *Ibid.*, p. 257.
50. John Parkinson, *A Tour of Russia, Siberia and the Crimea 1791–1794*, ed. William Collier, Frank Cass, Londra, 1971, pp. 56, 63, 66, 98, 109, 118, 138.
51. *Ibid.*, pp. 148, 151, 153, 188.
52. Ledyard, *op. cit.*, pp. 167, 252–253.
53. *Ibid.*, p. 257.
54. *Ibid.*, pp. 30–31.
55. *Ibid.*, pp. 201–205.
56. *Ibid.*, p. 210.
57. *Ibid.*, p. 211.
58. *Ibid.*, p. 223.
59. *Ibidem.*
60. *Ibid.*, pp. 223–224.
61. *Ibid.*, pp. 227–228.
62. *Ibid.*, p. 228.
63. *Ibid.*, pp. 228–229.

Concluzie

1. Philippe-Paul, comte de Ségur, *Napoleon's Russian Campaign*, trad. J. David Townsend, Time/Life Books, New York, 1965, pp. 43, 97.
2. *Ibid.*, pp. 109, 228–231.
3. Astolphe, marquis de Custine, *Empire of the Czar: A Journey Through Eternal Russia*, trad. anonimă, introducere de George Kennan, Doubleday, New York, 1989, pp. 123, 128.
4. Custine, *Empire of the Czar*, pp. 128, 155.
5. Custine, *Journey for Our Time: The Russian Journals of the Marquis de Custine*, trad. Phyllis Penn Kohler, introducere de Walter Bedell Smith, Gateway Editions, Washington, D. C., 1987, pp. 7, 9, 11.
6. Apud Ernst Birke, „Die französische Osteuropa-Politik, 1914–1918“, *Zeitschrift für Ostforschung*, 1954, caietul 3, p. 322.
7. R. W. Seton-Watson, *Disraeli, Gladstone, and the Eastern Question*, Norton, New York, 1972, pp. 75, 244, 267.
8. William M. Sloane, *The Balkans: A Laboratory of History*, Eaton & Mains, New York, 1914, p. vii.
9. *Ibid.*, pp. viii, 3, 56.

10. Harold Nicolson, *Peacemaking 1919*, Grosset & Dunlap, New York, 1965, pp. 33, 126; vezi şi Hugh şi Christopher Seton-Watson, *The Making of a New Europe: R. W. Seton-Watson and the Last Years of Austria-Hungary*, Univ. of Washington Press, Seattle, 1981; Domenico Caccamo, „Presupposti e obiettivi della storiografia sull'Europa orientale“, în *Introduzione alla Storia dell'Europa Orientale*, La Nuova Italia Scientifica, Roma, 1991, pp. 9–21; şi Larry Wolff, „French Policy Towards Eastern Europe During the First World War: From *Dragon de l'Apocalypse* to *Cordon Sanitaire*“, în *Essays in History: The E. C. Barksdale Student Lectures*, Phi Alpha Theta, Univ. of Texas, Arlington, Texas, 1980, pp. 177–190.
11. Nicolson, *op. cit.*, p. 27.
12. Thomas Mann, *Muntele vrăjit*, trad. de Petru Manoliu, RAO International Publishing Company, Bucureşti, 1994, pp. 145, 187, 270, 271, 341, 620.
13. Georgena Muir Mackenzie şi Paulina Irby, *Travels in the Slavonic Provinces of Turkey-in-Europe*, Bell and Daldy, Londra, 1867, pp. xx, xxix, xxx.
14. Rebecca West, *Black Lamb and Grey Falcon: A Journey Through Yugoslavia*, Penguin Books, 1982, pp. 23, 328, 483; vezi şi Larry Wolff, „Rebecca West“, *The New York Times Book Review*, 10 februarie 1991.
15. West, *op. cit.*, p. 662.
16. Michael Burleigh, *Germany Turns Eastwards: A Study of Ostforschung in the Third Reich*, Cambridge Univ. Press, Cambridge, 1988, pp. 137, 151, 167, 242; vezi şi Larry Wolff, recenzie la *Germany Turns Eastwards*, de Michael Burleigh, *Harvard Ukrainian Studies* 15, nr. 3/4, dec. 1991, pp. 456–459.
17. Burleigh, *op. cit.*, p. 306.
18. R. R. Palmer şi Joel Colton, „The Transformations of Eastern Europe, 1648–1740“, în *A History of the Modern World*, ediţia a treia, Alfred A. Knopf, New York, 1965, p. 174.
19. Thomas Caldecot Chubb, *Slavic Peoples*, World Publishing Company, Cleveland, 1962, p. 105.
20. Ian Fleming, *From Russia with Love*, Pan Books, Londra, 1959, pp. 142, 184.
21. *New York Times*, 22 aug. 1991, p. 1; *Neue Zürcher Zeitung*, 7/8 sept. 1991, p. 1; *Corriere della Sera*, 8 sept. 1991, „Corriere Cultura“, p. 5; *Boston Phoenix*, 13 sept, 1991, secţiunea I, pp. 32–33.
22. *New York Times*, 25 mar. 1992, p. 1; 8 apr. 1992, p. 1; 24 mai 1992, p. 10.

23. Mikhail Gorbachev, *Perestroika: New Thinking for Our Country and the World*, 1987, Harper & Row, Perennial Library, New York, 1988, p. 177.

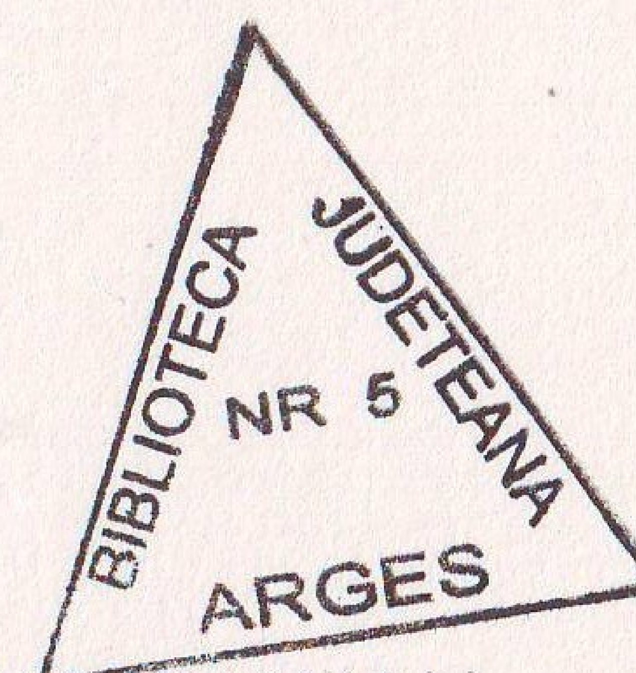
24. Czesław Miłosz, *Native Realm: A Search for Self-Definition*, trad. Chaterine S. Leach, Doubleday, New York, 1968, p. 2.

25. Lev Tolstoi, *Război și pace*, trad. de Ion Frunzetti și N. Parocescu, E. S. P. L. A., București, 1959, pp. 109, 259.

26. *Ibid.*, pp. 513, 557.

Indice de nume

Cuprins

Redactor
MONA ANTOHI

Apărut 2000
BUCUREŞTI – ROMÂNIA

Tiparul: R. A. „MONITORUL OFICIAL"

Subiectul cărții lui Larry Wolff, profesor de istorie la Boston College, este definirea și caracterizarea Europei de Est de către gînditorii occidentali din ultima parte a secolului al XVIII-lea. Cei mai celebri sînt Voltaire și Rousseau, care au comentat țări unde n-au fost niciodată: Rusia și, respectiv, Polonia. Mulți alții au călătorit însă în țările despre care au scris, lăsînd posterității observații pătrunzătoare, dar și opinii subiective sau jumătăți de adevăruri.
Larry Wolff, specialist în secolul al XVIII-lea european, oferă o magistrală sinteză a două secole de interacțiune simbolică între Vest și Est.

Alte apariții în aceeași serie:

Arthur Gould Lee Elena, regina-mamă a României

Guy Gauthier Missy, regina României

Constantin C. Giurescu Istoria românilor din cele mai vechi timpuri pînă la moartea regelui Ferdinand

Maria Todorova Balcanii și balcanismul

ISBN 973-50-0035-0